

ՍԱՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉՈՎ ԼԵՌՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԻՍԼԱՄՍԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Տեղանունները նախ և առաջ հատուկ անուններ են, այսինքն՝ նրանց ամենից բնորոշը անվանողական արժեքն է։ Սակայն տեղանունները, անվանողական արժեքից զատ, ունեն նաև այլ արժեք։ Նրանք սովորաբար ունենում են տեղեկության խորք, որի բացահայտման համար անհրաժեշտ է դրանք վերլուծել, դասակարգել, գտնել կառուցվածքային ու ծագումնաբանական օրինաչափություններ, պարզել դրանց ներքին ձևի արտալեզվական պայմանավորվածությունները։

Տեղեկության խորք ասելով նկատի ունենք տվյալներ

- այն լեզվի մասին, որով կազմվել է տեղանունը,
- այն ժողովրդի մասին, որ տվել է այդ անունը,
- այն մշակույթի մասին, որի շրջանակներում տրվել է անունը,
- այն ժամանակի մասին, երբ ծագել է անունը,
- այն տարածքի մասին, որտեղ ծագել և որին վերաբերում է անունը։

Իմաստային խորքից բացի՝ հետաքրքիր են նաև անվան խորհրդանշային արժեքը, տիպաբանական բնութագիրը, գործառական և բառակազմական շառավիղները, համանունները, հոմանիշները, տարբերակները։

Ամեն տեղանուն կարելի է ուսումնասիրել հետևյալ հայեցակետերով.

- տեղանվան բնույթը,
- ծագման ժամանակը և հագանանքները,
- ծագման լեզուն,
- բովանդակությունը և ստուգաբանությունը,
- կառուցվածքը և կազմությունը,
- հետագա տարածումը, փոխակերպումները, ճյուղավորումները, կիրառությունները,
- ուղղագրությունն ու ուղղախոսությունը, տառադարձումն ու հնչադարձումը։

Սույն հոդվածում առանձնացվել է տեղանունների մի համեմատաբար ոչ մեծ խումբ՝ *սար* բաղադրիչով կազմված լեռնանունները, և կատարվել է դրանց կառուցվածքային ու իմաստային բնությունը։ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում»¹ տեղ է գտել *սար* բաղադրիչով ավելի քան 300 լեռնանուն։ Այս թիվը մեծ չէ լեռնային երկրի համար։ Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ կան հոմանիշ այլ բաղադրիչներ (լեռ, բլուր, դաղ, թափա և այլն), որոնք նույնքան կամ նույնիսկ ավելի արտադրողական են։

«Սար» բաղադրիչով լեռնանուններն ըստ տեսակի լինում են լեռնաշղթա, լեռնաճյուղ, լեռնաբազուկ, լեռնագագաթ, լեռ։ Ըստ վերոհիշյալ բառարանի տվյալների՝

- լեռ են *Ամբերդասարը, Այրիսարը, Անդրբասարը, Աջասարը, Ասեղասարը, Արամասարը, Արարոց սարը, Արթունասարը, Արծաթասարը, Արջասարը, Բոխիսարը, Գարուսարը, Գորգիտիտու սարը, Գոռասարը, Գրասարը, Ելասարը, Եղջերվասարը, Ընձաքիսարը, Թթասարը, Իշխանասարը, Լանջասարը, Խբերու սարը, Խնձորի սարը, Ծաղկասարը, Ծառասարը, Ծխեկու սարը, Կարմիր սարը, Կաքավասարը, Կրակասարը, Կրասարը, Հաշտասարը, Հովասարը, Մանկասարը, Մեծ սարը (Մեծսարը), Մեղրիսարը, Նավասարդի սարը, Նիգասարը, Ոսկեսարը, Չալսարը, Չարագլուտսարը, Պեյսարը, Պղնձասարը, Պոտուկսարը, Ասրակը (Մարակն), Սիմսարը, Սմբատասարը, Վանքասարը, Տապանասարը, Տաք ջրի սարը, Ուխտի սարը, Քանասարը, Օձասարը, Օջախսարը և այլն։*
- Լեռնագագաթ են *Աղջկասարը, Ամպիսարը, Այծասարը, Անգեղասարը, Ալքասարը, Առնոսասարը, Բաղացսարը, Գեղասարը, Գեղարդասարը, Գնդասարը, Գողթանասարը, Գութանասարը, Եզնասարը, Եղնասարը, Երկաթասարը, Զոհասարը, Թռչնասարը,*

¹ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ստ. Մ ե լ ի բ-Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե դ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (երեք հատորով), Եր., 1986-2001։

րը, *Լեռնասարը, Խաչիսարը, Խոսրովասարը, Ծաղկասարը, Ծովասարը, Կալերիսասարը, Կարկտասարը, Կլորսարը, Կրասարը, Հարսնասարը, Հովասարը, Ծկուխսարը, Մարութկա սարը, Պահակասարը, Պալտասարը, Ռումբասարը, Սամսարը, Սարիսուրբը, Սարվարդը, Մեղան սարը, Մեմասարը, Մեռասարը, Սպիտակասարը, Սրբիսարը, Վահագնասարը, Վանքասարը, Վեցկեսարը, Վիշապասարը, Յողասարը, Յորնասարը, Փոցխասարը, Փոքրասարը, Քաջերի սարը* և այլն:

- *Լեռնաշղթա են Դալիսարը, Թեքսարը, Կատարասարը, Կողբասարը, Մթնասարը, Պաղասարը, Սալնասարը, Սարերը, Մեղան սարը, Կասուսարի, Ամուլսարի, Գնդասարի, Սամսարի, Փիրամսարի լեռնաշղթաները, Լեռնակա սարերը, Ուխտյաց սարերը, Օլբիի սարերը* և այլն:
- *Լեռնաճյուղ է Բոնաշենի սարը:*
- *Լեռնաբազուկ է Փելասարը:*

1.1 Լեռնանունների կառուցվածքային քննություն. Բառակազմական բոլորիկ վերլուծության արդյունքները հետևյալն են.

Պարզ են *Սար* և *Սարեր* լեռնանունները: Բաղադրյալ են *սար* բաղադրիչով մյուս բոլոր լեռնանունները: Ընդ որում՝ պարզ ածանցավորներ այս ցանկում չկան, բարդ են՝ *Գամասար, Գեղասար, Գարուսար, Գռասար, Գրասար, Եզնասար, Թեքսար, Լանջասար, Թքսար, Ջոհասար, Լնասար, Կովասար, Կեռասար, Պահակասար, Կելիդոնյան սար, Չոմագիսար, Չիթահանից սար* և այլն, բարդ ածանցավոր են՝ *Արբունասար, Արությունասար, Գեղարքունյաց սար, Իշխանասար, Լուսավորչի սար, Կելիդոնյան սար, Ողմասարիք, Սառցակասար, Վանքասար, Տաղոնաց սար, Տապանասար, Զեխուտի սար, Թաչնասար, Կլորսար, Ծկուխսար, Մեմակսար, Պահակասար, Սասնավոյն սարյն, Վեցկեսար* և այլն:

Կան նաև քերականական մասնիկ (հոլովիչ, հոգնակերտ, բայական վերջավորություն և այլն) պարունակող անուններ՝ *Քաջերի սար, Ուխտի սար, Տաշածսար, Ջրով Լորո սար, Չիթահանից սար, Գողթամսար, Բաղացսար, Աղջկասար, Ծխեկու սար, Խթերու սար, Գեղարքունյաց սար, Գեքվա սար* և այլն:

Բարդ լեռնանունները կարելի է դասակարգել նաև ըստ հարադրական և համադրական ձևերի: Օրինակ՝ հարադրական են *Բերդի սարը, Գաբռիի սարը, Գեքվա սարը, Գորգիտովտու սարը, Գեղարքունյաց սարը, Տաք ջրի սարը, Լուսավորչի սարը:* Համադրական են *Գանձասարը, Բոխիսարը, Բաղացսարը, Գեղասարը, Գնդասարը:*

Սար բաղադրիչը հիմնականում հանդես է գալիս եզակի թվով (օրինակ՝ *Եզնասար, Ծաղկասար*), բայց այն կարող է հանդես գալ նաև հոգնակի թվով (օրինակ՝ *Յալլիճու սարերը, Սարեր, Օլբիի սարեր*): Բաղադրյալ լեռնանունների մեծ մասում սարը վերջնաբաղադրիչ է: Օրինակ՝ *Գաբռիի սար, Գուքանասար* և այլն: Կա դեպք՝ *Արուսարդաղ (լեռ)*, երբ *սար* բաղադրիչը նախորդում է մեկ այլ վերջնաբաղադրիչի՝ չլինելով բառակազմում, այսինքն՝ միջնաբաղադրիչ է: Այս անվան մեջ փաստորեն երեք անգամ կրկնվում է հիմնաբառը (լրացյալը)՝ տարբեր լեզուներով և հոմանիշ ձևերով:

Մի ոչ մեծ խմբում սարը սկզբնաբաղադրիչ է: Օրինակ՝ *Սարակ, Սարակն, Սարի աղբյուր, Սարիսուրբ, Սարվարդ, Սարվանդ* և այլն: Կան նաև մի խումբ բառեր, որոնց սկզբնաբաղադրիչը թվում է, թե հայերեն *սար* արմատն է (օրինակ՝ *Սարի դաղ, Սարիթափա, Սարիկայա, Սարգուլ, Սարկում, Սարպուլաք, Սարու (լեռ), Սարիչայ, Սարիբուռուն, Սարուշեն* և այլն): Դրանք հիմնականում թուրքերեն են, և սկզբնաբաղադրիչը հայերեն սար-ին համանուն կամ հարանուն թուրքերեն սարի-«դեղին» արմատն է՝ տարբեր աղավաղումներով: Այսինքն՝ *Սարի դաղ* նշանակում է «դեղին սար», *Սարիթափա*՝ «դեղին բլուր», *Սարիկայա*՝ «դեղին ժայռ», *Սարգուլ*՝ «դեղին վարդ», *Սարկում*՝ «դեղին ավազ», *Սարպուլաք*՝ «դեղին աղբյուր», *Սարու (լեռ)*՝ «դեղին (լեռ)», *Սարիչայ*՝ «դեղին գետ», *Սարիբուռուն*՝ «դեղին մուրֆ», *Սարուշեն*՝ «դեղին շեն»:

1.2 Լեռնանունների իմաստային քննություն. Ըստ անվանման իմաստային հիմունքի դասակարգելիս առաջանում են հետևյալ ենթախմբերը:

ա. Մթագնած անվանումներ, գիտականորեն չստուգաբանվող անվանումներ՝ *Անդղբասար, Առնոսասար, Մարութկա սար (Մարաթուկ), Սիմսար, Սալնասար, Սամսար (Սամասար), Քանասար,*

բ. ստուգաբանված անվանումներ, որոնց հիմքում կարող է լինել.

- 1) Ռելիեֆի որևէ հատկանիշ, որը կարող է արտահայտվել ուղղակիորեն կամ փոխաբերաբար՝ որևէ համեմատության հիման վրա, և վերաբերել՝
 - տեղանքի ձևին՝ բարձունք, հարթավայր, իջվածք, ցցվածք, փքվածք և այլն, օրինակ՝ *Ասեղասար, Գնդասար, Թեքսար, Կլորսար, Կեռասար, Պոլոզսար, Տափասար, Խթերու սար*, փոխաբերաբար՝ *Աջասար, Ծկութսար, Նալսար, Պայտասար, Շղասար, Չաբալսար («երկճյուղ սար»), Պռոշի սար, Պուտուկսար, Սեղանասար, Սեղան սար, Մարաջուղ («սարածյուղ»), Տաշածսար, Տապանասար, Ջանասար, Ուրասար (Ուռասար) («պալարասար»), Քոշասար («զույգ սար»),*
 - տեղանքի թողած տպավորությանը, հիմնականում՝ փոխաբերաբար, օրինակ՝ *Աղուսար Արևմտյան, Գեղասար, Պառավասար, Կոջասար («ծեր սար»), Ոսկեսար, Կզըլ սար («ոսկի սար»), Պելսար (Պելասար) («գիժ սար»), Փելասար («լավ երևացող սար»), Զյուսուսարը (Զյուսուզսար) («խոտված սար»),*
 - տեղանքի գերիշխող գույնին, օրինակ՝ *Կյաժսար, Գարասար (Կարասար, Ղարայ-սար), Կարմիր սար, Չալսար, Սևասար (Սևսար), Սպիտակասար, Սարսար (Սարը-սարդաղ) («դեղին սար»),*
 - անվանվող առարկայի չափին, օրինակ՝ *Մեծսար, Փոքրասար*, փոխաբերաբար՝ *Մանկասար, Մրճասար,*
 - անվանվող առարկայի տեղադրությանը և հարևան առարկաների հետ ունեցած տարածական հարաբերությանը, օրինակ՝ *Մենակսար, Մենասար, Տակսար, Աջասար, Լամ-ջասար, Կատարասար*, փոխաբերաբար՝ *Այրիսար, Պահակասար, Սահմանասար,*
 - բուսածածկույթի առկայությանը կամ բացակայությանը, հիմնականում՝ փոխաբերաբար, օրինակ՝ *Քաչալ սար, Զյոսա սար, Ամուլսար,*
 - կլիմայական առանձնահատկություններին, օրինակ՝ *Ամպիսար, Կարկտասար, Հովասար, Պաղասար, Սառնասար, Տաք սար, Յողասար,*
 - լեռան հրաբխային գործունեությանը՝ *Կրակասար, Ռումբասար, Ուռումբա սար:*
- 2) Ջրային որևէ հատկանիշ, որը կարող է լինել՝
 - լիճ, օրինակ՝ *Լճասար, Ծովասար, Յալլիճու սարեր,*
 - աղբյուր կամ դրա հետ առնչվող ավազան, օրինակ՝ *Աղբյուրի-սար, Գռասար, Սարակ (Սարակն), Սարբուլախ, Տաք ջրի սար, Սառցակասար, Ջրով Լորո սար,*
- 3) Բուսանուն, որը կարող է լինել՝
 - ծառ կամ թուփ, օրինակ՝ *Բոխիսար, Ծառասար, Զեխուտի սար,*
 - պտուղ, օրինակ՝ *Գարուսար, Թթասար, Խնձորի սար, Յորճասար,*
 - ծաղիկ, օրինակ՝ *Ծաղկասար, Մարվարդ,*
 - խոտ, կանաչեղեն, օրինակ՝ *Շրեշտասար (Շիրիշի սար):*
- 4) Կենդանու անվանում, որը կարող է լինել՝
 - թռչուն, օրինակ՝ *Թռչնասար, Կաքավասար, Ջրով Լորո սար,*
 - ընտանի կենդանի, օրինակ՝ *Այծասար, Եզնասար, Կովասար (Կովսար), Յուլասար,*
 - վայրի գիշատիչ, օրինակ՝ *Առյուծասար, Արջասար, Արջիսարը, Գալլասար,*
 - որսի կենդանի, օրինակ՝ *Լապաստրակասար, Եղնասար, Եղջերասար, Եղջերվասար,*
 - սողուն, օրինակ՝ *Վիշապասար, Օճասար:*
- 5) Արտադրական անվանում, որը կարող է վերաբերել՝
 - ընդերքի համաժոռներին, օրինակ՝ *Աղասար, Արծաթասար, Գանձասար, Երկաթասար, Կրասար, Մարմարսար, Պղնձասար,*
 - տվյալ տեղանքում կատարվող աշխատանքային գործունեությանը, օրինակ՝ *Գուրանասար, Կալերիսար, Զիբահանից սար:*
- 6) Հասարակական (ընկերային) հատկանիշ, օրինակ՝ *Աղջկասար, Հաշտասար, Հարսնասար, Ղուլասար, Իշխանասար, Մեծ Իշխանասար, Քաջերի սար:*
- 7) Մարդանուն, որը կարող է լինել՝
 - քազավորի անուն, օրինակ՝ *Լեռնասար, Խոսրովասար, Սմբատասար,*
 - այլ իշխանավորի կամ հասարակ անձի անուն, օրինակ՝ *Աբդլահսար, Աբդուլսար Աբուսարդաղ, Ավագիսար, Արթինասար (Արությունասար), Գաբրյի սար, Ընձաքիսար, Խաչումսար, Խաջիլուսար, Խաչուիսար, Կյուլխասի սար, Հայտարի սար,*

Անհիզարի սար, Մավասի սար, Մուրադսար, Մանդուխտասար, Սահակասար, Սոնասար, Սուլեյմանասար, Վանեսասար, Վեցկեսար, Ունանիսար:

8) Յնդանուն կամ տոհմանուն, օրինակ՝ *Անգեղասար, Արամասար, Բել-սար (Բելվասար), Ներբուլք (Ներբուլքի սար, Նամրութա սար), Սենասար, Մալականի սար, Պետրեցվոց սար, Սասնցվույն սարը:*

9) Մշակութային հատկանիշ, որը կարող է վերաբերել՝

- կրոնական ըմբռնումներին, սրբերին, օրինակ՝ *Արարոց սար, Ջոհասար, Լուսավորչի սար, Խաչիսար, Մեծ Նահատակի սար, Նահատակասար, Սարին Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Գեորգի սար, Սարիսուրբ, Սրբիսար, Սուրբ սար, Վահագնասար, Ուխտասար, Ուխտի սար, Ուխտյաց սարեր,*

- մշակույթի հուշարձաններին, շինություններին, օրինակ՝ *Ամբերդասար, Բերդի սար, Գեղարդասար, Վանքասար, Քիլիսա սար,*

- կենցաղային-ազգագրական երևույթներին, օրինակ՝ *Նավասարդի սար, Չարազլու-սար, Գրասար, Քոչի սար:*

10) Հարևան այլ տեղանուն, որը կարող է լինել՝

- բնակավայրի անուն, օրինակ՝ *Բալովտու սար, Բոնաշենի սար, Լեռնակա սարեր, Խանդրիսու սար, Ճյեսկու սար, Կոտուց սարը (Քեթուզսար), Կուրթանասար, Հադրու-բի սար, Մաստարայի սար, Նիջասար, Մելիմի սար, Սպիտակի սար, Տաղոնաց սար, Քաղատակա սար,*

- գավառի անուն, օրինակ՝ *Բաղացսար, Գեղարքունյաց սար, Գողթանսար, Կապրու-սար (Կյուպրուսար, Զյափրուսար) (նախկին Կյուպարա մահալի՝ գավառակի անու-նից), Կողբասար, Մեղրիսար, Նիգասար, Ողմասարիք, Սասնո սար, Օլթիի սարեր,*

- գետահովտի անուն, օրինակ՝ *Գորգհովտու սար, Փշհովտի սար:*

Մեզ չհաջողվեց պարզել մի քանի անվանումների ծագումն ու իմաստը՝ *Կասու-սար, Կելիդոնյան սար (Քելիտոնյան սար), Հալվաներ-սար, Հաֆդասար, Ղուլասար, Մոավասար, Շիպասար, Չիզասար, Փովերու սար, Փիրամսար* և այլն:

Կարելի է կատարել նաև դասակարգում ըստ անվանման իմաստալիմ անմիջանկյալության: Այս հատկանիշով առանձնանում են հետևյալ խմբերը.

- փոխանցված անուններ, այսինքն՝ սկզբնապես իբրև այլ տեղանուն առաջացած, հետո նույնությամբ լեռնանուն դարձած միավորներ: «Սար» բաղադրիչով անունների շարքում այդպիսի օրինակ չկա, քանի որ դրանք բոլորն էլ բնակամասեր, ի սկզբանե կազմվել են իբրև լեռնանուններ: Հազվադեպ հանդիպում են «սար» վերջնաբաղադրիչով անուններ, որ միայն ոչ լեռնանուն են (օրինակ՝ Քանիսար գյուղ), բայց ակնհայտ է, որ սկզբնապես դրանք եղել են լեռնանուն, հետո փոխանցվել են մեկ այլ առարկայի, իսկ իբրև լեռնանուն կամ վերացել են, կամ պարզապես չեն արձանագրվել բառարանում:

- այլ տեղանունների հիման վրա կազմված լեռնանուններ, օրինակ՝ *Ամբերդասար, Գեղարդասար, Բալովտու սար, Բոնաշենի սար, Լեռնակա սարեր, Խանդրիսու սար, Մեղրիսար, Նիգասար, Ողմասարիք, Սասնո սար, Օլթիի սարեր, Գորգհովտու սար, Փշհովտի սար* և այլն:

- զուտ լեռնանուններ: Մրանք իրենց հերթին լինում են՝

ա) հասարակ անունների և ոչ տեղանուն հատուկ անունների հիման վրա կազմված լեռնանուններ, օրինակ՝ *Մեծսար, Թեքսար, Մթնասար, Տաշաժսար, Տաք ջրի սար, Խնձորի սար, Եղնասար, Երկաթասար, Գութանասար, Իշխանասար, Հարսնասար, Լևոնասար, Վանեսասար, Անգեղասար, Արամասար, Վահագնասար, Լուսավորչի սար, Բերդի սար, Վանքասար, Ուխտասար, Գրասար, Քոչի սար* և այլն:

բ) պարզ լեռնանուններ, որոնք են՝ *Սար, Սարեր: Սար* բաղադրիչով մի շարք զուտ լեռնանուններ ունեն նաև իրենց պարզ տարբերակը, օրինակ՝ *Անդրթասար - Անդրք, Մոավսար - Մոավ, Մարութկա սար - Մարաթուկ, Միմսար - Միմ* և այլն:

Այս դասակարգումը աշխարհագրական միավորների, տվյալ դեպքում՝ լեռների վերաբերյալ լրացուցիչ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս, որոնք բացահայտվում են անվան վերլուծության միջոցով և այլ կերպ կարող են հայտնի չլինել: Իհարկե, անունների մի մասն այնքան հասկանալի կառուցվածք ունի, որ տեղեկությունն ինքն-ըստինքյան է բացահայտվում: Օրինակ՝ Երեշտասար անվանումը հուշում է, որ տվյալ

լեռան լանջերը հարուստ են շրեշտ (շրեշ, շիրիշ) ուտելի բույսով: Այլ դեպքերում անվանումը կարելի է տարբեր կերպ մեկնաբանել, ե միայն հավելյալ գիտելիքն է թույլ տալիս իմանալու անվան իսկական իմաստը: Օրինակ՝ Գանձասար կոչվել է Արցախի հայտնի լեռը, քանի որ նրա ընդերքում արծաթի հանքեր կան: Որոշ դեպքերում էլ անվան իմաստը առայժմ մնում է անհայտ: Չեն օգնում նաև ժողովրդական ստուգաբանությունները: Մնում է հուսալ, որ գիտական հետազոտությունները աստիճանաբար հիմք կստեղծեն բացահայտելու Անդրք, Առնոս, Սիմ, Նիգ, Ողմ (Ողմ), Նիջ (Նիջ) և մնացած այլ հնագույն անունների ծագումն ու իմաստը:

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАИМЕНОВАНИЙ ГОР С КОМПОНЕНТОМ САР (սար)

Резюме

С.Закарян

В данной статье рассматривается небольшая группа топонимии с компонентом сар (սար) и дается их структурно - семантический анализ.

Выясняется, что наименования гор, как составные лексические единицы, оформляются на следующих принципах: признак рельефа (форма, цвет, мера); признак воды (озеро, река, источник); имена растений; признак социального общества; имя человека (ономастика); имя племени или клана; признак культуры (религия, исторические памятники, традиции); соседнее топонимическое имя и т.д..